

RAFAŁ BESZTERDA

Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Poznań

ZMIANY W TRADYCYJNYM SYSTEMIE ROLNICTWA WYWOŁANE PRZEZ MISJONARZY MORAWSKICH NA TERENIE POGRANICZA INDYJSKO-TYBETAŃSKIEGO (OD POŁOWY XIX WIEKU)

Misjonarze morawscy¹ rozpoczęli działania misyjne na omawianym terenie w roku 1853. Po długotrwałym rekonesansie ustanowili pierwszą stację w Kyelongu² na terenie Lahulu, która funkcjonowała od 1857 roku. Do przełomu wieków powstało jeszcze pięć misji³ na obszarze sąsiedniego Ladaku i Kinnauru. Cztery z nich znajdowały się na obszarze współczesnego stanu Himaćal Pradeś. Jest to jeden z mniejszych stanów Indii (55 637 km²). Współcześnie składa się nań 12 dystryktów (Bilaspur, Chamba, Hamirpur, Kangra, Kinnaur, Kullu, Lahul & Spiti, Mandi, Simla, Sirmaur, Solan, Una). Z kolei poszczególne dystrykty dzielą się na jeszcze mniejsze jednostki administracyjne: tehsile i subtehsile (odpowiedniki gmin i sołectw). I tak poszczególne stacje misyjne, omawiane w dalszej części tekstu, były umiejscowione w stolicach dystryktów: **Kyelong** (dystrykt Lahul & Spiti), **Simla** (dystrykt Simla i równocześnie stolica stanu) lub znajdowały się w miejscowościach o współcześnie mniejszym znaczeniu, jak **Pooh** (dystrykt Kinnaur, stolica tehsilu Pooh) i **Chini** (dystrykt Kinnaur, tehsil Kalpa). Dwie pozostałe stacje **Leh** i **Kalatse** znajdowały się na obszarze dzisiejszego stanu Dżammu i Kaszmir,

¹ Zgromadzenie protestanckie utworzone w 1722 r. w Hermhut, w saksońskich dobrach hrabiego Nicholas Ludwiga von Zinzendorfa. W skład pierwotnej grupy weszli uchodźcy z terenu Moraw, księstw niemieckich i Polski, prezentujący do pewnego stopnia odmienne poglądy religijne. Dopiero na miejscu ustalono *credo* nowego wyznania i sformułowano zasady funkcjonowania kongregacji. Odwołując się do tradycji husyckich, nazwali się braćmi morawskimi. Później używali także nazw: Unitas Fratrum, Moravian Church, United Moravian Church, Moravian Brethren, Hermhuter Brüdergemeinde. W toku dalszej narracji używam określeń *morawianie* i *misjonarze morawscy*. Omówienie genezy Kościoła morawskiego i przekrój różnorodnych form aktywności misjonarzy należących do tego ugrupowania zostało zasygnalizowane w innym opracowaniu mojego autorstwa (Beszterda, 2001).

² W piśmiennictwie historycznym i topograficznym także Kyelang, Kelong lub Keylong. Używana przeze mnie nazwa Kyelong jest najbliższa oryginalnej wymowie.

³ Misja w Kyelongu (1857–1940); misja w Pooh, Kinaur (1865–1923); misja w Leh, Ladak (1885); misja w Kalatse (Kalsi), Ladak (1899–1940); misja w Simli (1899–1905); misja w Chini, Kinaur (1900–1906).

na który składają się cztery podstawowe regiony: Kaszmir, Dżammu, Zanskar i Ladak. Ladak jest administracyjnie podzielony na dwa dystrykty: Leh i Kargil. Miasto Leh jest stolicą Ladaku, a położone nad Indusem Kalatse (Kalsi), które niemal sąsiaduje ze słynnym klasztorem Lamayuru, należy do dystryktu Leh. Ladak jest największym dystryktem w Indiach, a jego powierzchnia wynosi około 100 tys. km².

Wszystkie stacje braci morawskich na obszarze prowincji himalajskiej istniały w miejscach, które miały ówczesnie duże znaczenie handlowe. Wyłączając z dalszych rozważań stacje w Simli i Chini, które podczas zaledwie kilkuletniej działalności nie odegrały na omawianym obszarze ważkiej roli, należy stwierdzić, że pozostałe zlokalizowane były w trzech, do pewnego stopnia odrębnych środowiskach przyrodniczych, gospodarczych i kulturowych.

Leh (leżący na wysokości 3500 m n.p.m.) i Kalatse (3200 m n.p.m.) w Ladaku podlegały władzy maharadży Kaszmiru poprzez jego wasala rządzącego tym regionem. W ówczesnym Ladaku dominował, tak jak ma to miejsce współcześnie, buddyzm (wraz z wieloma odmianami lokalnymi tej religii), ale w centralnym ośrodku władzy, jakim był Leh, znaczne były wpływy islamu. Muzułmanie w większości opuścili tę część Ladaku, która obecnie znajduje się w granicach Indii po 1947 roku. Historyczny Ladak jest bowiem podzielony pomiędzy Indie, Pakistan i Chiny. Bracia, przybywając do Leh, znaleźli się równocześnie pod presją możliwych właścicieli ziemskich wyznających buddyzm i decydentów z kół rządowych, którzy najchętniej byli muzułmanami.

Ladak położony jest na najbardziej na zachód wysuniętej części Płaskowyżu Tybetańskiego. Dlatego też mamy tu do czynienia z klimatem suchym, półpustynnym. Często określa się ten region jako „zimną pustynię” (*cold desert*). Najżyźniejszą częścią Ladaku jest dolina Indusu, w której skupia się osadnictwo. Leh jest do dzisiaj najważniejszym miastem regionu, które stanowi centrum handlu i rzemiosła. Miejskowa gospodarka jest połączeniem rolnictwa i hodowli przy bardzo istotnym udziale handlu. Współcześnie znaczne przychody związane są z rozwojem turystyki indyjskiej i zagranicznej.

Kyelong (leżący na wysokości 3300 m n.p.m.) w Lahulu stanowi doskonały przykład osady rozkwitającej wyłącznie w czasie kilku miesięcy letnich, podczas których odbywał się wzmożony ruch karawanowy do chwili zamknięcia granic z Tybetem na początku lat 60. Miejskową ludność stanowili i stanowią w zasadzie wyłącznie buddyści, trudniący się handlem i w bardzo ograniczonym stopniu uprawą roli. W opisywanych czasach działalności morawian na tym terenie znajdował się on pod wyłączną kontrolą Brytyjczyków. Współcześnie Kyelong stracił na znaczeniu. Jego rola ogranicza się do obsługi tranzytowego transportu samochodowego z południa (Delhi, Dolina Kullu) na północ (Leh, Śrinagar). Udział własny miasta i jego okolic w handlu jest znikomy.

Pooh w Kinnaurze (położone na wysokości około 2200 m n.p.m.) znajdowało się na obszarze księstwa Busher, zarządzanego przez radę rezydującego w Ram-

purze. Dominującą religią na tym terenie są wierzenia lokalne stanowiące synkretyczną formę hinduizmu i buddyzmu wraz z elementami przedbuddyjskimi (głównie bon). Historyczne Pooh stanowiło zwarte skupisko około 70 domostw, co ułatwiało ich ewentualną obronę. Była to ostatnia duża miejscowość przed granicą z Tybetem, którą w tym miejscu stanowiła przełęcz Shipki. W omawianym czasie najważniejszą gałęzią lokalnej gospodarki był handel, zarówno z niżej położonymi częściami Indii, jak i z Tybetem. W całym dystrykcie Kinnaur osady całoroczne położone są na wysokościach od 1500 do prawie 4000 m n.p.m. Panujące tu klimaty obejmują całą gamę od subtropikalnego przez umiarkowany do arktycznego. Dlatego też gospodarka, w poszczególnych mikroregionach położonych najniżej, obejmowała rolnictwo z elementami pasterstwa. Wyżej możliwa była wyłącznie transhumancyjna gospodarka pasterska z malejącym, wraz ze wzrostem wysokości, udziałem upraw rolnych. Z powyższych powodów działania w Lahulu, Kinnaurze i Ladaku omawiam osobno, w zgodzie z chronologią powstawania misji.

Uprawy rolne były bardzo ważną częścią działalności morawian na obszarze misji himalajskiej. Rozpoczęte na terenie Kyelongu⁴, stały się bazą utrzymania misjonarzy, wsparciem dla lokalnych gmin chrześcijańskich, pokazową i bodajże najbardziej wpływową gałęzią edukacji prowadzonej wśród lokalnych mieszkańców. Przede wszystkim nieznana była tam w chwili osadzenia stacji w Lahulu (1857 r.) uprawa żyta i ziemniaków⁵. Nasiona żyta morawianie najprawdopodobniej otrzymali od misjonarzy z Kotgurh⁶. Charakterystyka tamtejszego klimatu pozwalała na jego uprawę, a w przeciwieństwie do nasion innych roślin o życie nie ma wzmianki w korespondencji z centralą misyjną w Herrnhot.

Ziemniaki zostały przesłane morawianom z Europy⁷. Było ich tak mało, że nie jest prawdopodobne, by tylko te sadzeniaki stanowiły początek morawskiej uprawy. Możliwe, że morawianie uprawiali je także przy stacji CMS⁸ w Kotgurh i przewieźli do Kyelongu. Już zbiory w 1857 roku musiały być znaczne, skoro misjonarze zjedli nawet część sadzeniaków, które okazały się zbędne w maju 1858 roku⁹.

⁴ Misja została założona pośród grupy wiosek: Billing, Kardang, Kyelong Yok (Dolny) i Kyelong Gong (Górny). Stacja znajdowała się w Kyelong Yok, a pola uprawne w Kyelong Gong („Periodical Accounts...”, vol. II, No.20, Dec. 1894, s. 420–422).

⁵ Heyde G., 1921, s. 61.

⁶ Misjonarze tamtejsi należeli do Church Mission Society. Na terenie tej stacji morawianie zamieszkiwali czasowo, zanim nie zbudowali stacji w Kyelongu, pomiędzy 1853–56. Kotgurh leży na północny wschód od Simli.

⁷ Pozostaje niewyjaśnioną kwestią, kiedy miało to miejsce. Jest to ważne o tyle, że już jesienią 1856 r. zbiory zarówno żyta, jak i ziemniaków były tak duże, iż pozwalały na ich swobodne spożywanie. Na życzenie A. W. Heydego wysłano z Herrnhot zaledwie 8 ziemniaków w załutowanej puszcze (Heyde G., 1921, s. 61). O ziemniakach w codziennym jadłospisie morawian wspomina A.H. Jaeschke w swoim dzienniku, zapiski z października–listopada 1857 i maja 1858 (Jaeschke H.A., *Diary*, m.in. s. 219, 220, 221, 222, 231, 242).

⁸ Church Mission Society, grupa ewangelicka z siedzibą główną w Londynie.

⁹ Jaeschke H.A., *Diary*, m.in. s. 242.

W tym początkowym okresie morawianie zajmowali się także wędzeniem mięsa i wytwarzaniem kielbas na własny użytek. Jednak obie te formy przetwórstwa nie znalazły naśladowców, a po powrocie H.A. Jaeschkego do Niemiec w 1866 roku, sami morawianie ich nie kontynuowali¹⁰. Wtedy także misjonarze wykonywali z drewna przybory kuchenne, w postaci łyżek, chochli i mątwi do mieszania zupy¹¹. Te elementy kultury materialnej także nie zostały przejęte.

Przez kilka lat uprawy warzyw nie udawały się¹². Wysiłki morawian były doceniane przez władze brytyjskie, które nie prowadziły podobnych eksperymentów na terenach tak daleko wysuniętych na północ¹³. Lokalny odbiór nowych upraw był uzależniony od ich przydatności do spożycia w ramach tradycyjnych składników pożywienia. „Zielonych warzyw wcale nie uprawiano, pomimo że wiele dziko rosnących ziół i roślin było spożywanych jako warzywa”¹⁴. Po kilkunastu latach prób wprowadzone przez morawian uprawy ziemniaków, rzepy, sałaty i szpinaku przyjęły się i zaczęły być coraz bardziej popularne w okolicach stacji, a nawet w całym Lahulu¹⁵. Wydaje się, że poważnym ograniczeniem w popularyzacji upraw warzyw zielonych był permanentny niedostatek wody do nawadniania pól. Morawianie uporali się z tym problemem, gdy A.W. Heyde wybudował kanał¹⁶ doprowadzający wodę z pobliskiego lodowca¹⁷ do pól należących do misji i tych, które uprawiali miejscowi chrześcijanie¹⁸. Na sfinansowanie takiego przedsięwzięcia mogli sobie pozwolić jedynie nieliczni mieszkańcy Kyelongu. Morawianie, by w pełni móc skorzystać z określonego dostatku wody, zbudowali na zboczu powyżej Kyelongu zbiornik wodny, w którym magazynowano ją na okres suszy¹⁹. Dało to podstawy do zwiększenia areалу ziemi uprawnej, za użytkowanie której misjonarze płacili spore podatki²⁰.

¹⁰ Jaeschke H.A., *Diary*, s. 255 (not. z dn. 26. 05. 1858). Wędzenie nie przyjęło się w Lahulu ze względu na powszechność użycia glinianych palenisk otwartych.

¹¹ Jaeschke H.A., *Diary*, s. 220 (not. z dn. 12. 10. 1857).

¹² „Missionsblatt...”, 1858, s. 71–72.

¹³ „W 1857 r. misjonarze morawscy w Kyelongu (oryg. *Kielung*), wprowadzili prawie wszystkie gatunki europejskich warzyw, które wspaniale się przyjęły. Ale Lahulczycy byli zbyt leniwi, by skorzystać z tego przykładu i do dzisiaj zadowolają się takimi uprawami, które znali od zawsze” (Harcourt, 1874, s. 55). Cytat ten zawiera dwie nieścisłości. Morawianom nie udawała się początkowo uprawa warzyw, poza ziemniakami, a po wtóre Lahulczycy stosunkowo szybko przejęli uprawy tych warzyw, które najbardziej im odpowiadały: ziemniaków i rzepy. Sałata i szpinak były zbyt różne od składników tradycyjnego pożywienia, by przyjąć je szybko.

¹⁴ „Gazetteer of the Kangra District”, 1994 (1885), s. 96; „Gazetteer of the Kangra District”, 1994 (1899), s. 12.

¹⁵ Reichler Th., 1874, s. 228.

¹⁶ Sfinansowany w większej części przez władze brytyjskie.

¹⁷ Lodowiec Kelas Buk, leżący na północ od Kyelongu (4800 m n.p.m.), około 1500 m wyżej niż wieś.

¹⁸ „The Missionary Reporter...”, New Series, vol. VIII, 1877, s. 58; „Periodical Accounts...”, vol. I, No. 12, Dec. 1892, s. 630, „Periodical Accounts...”, vol. II, no. 24, Dec. 1895, s. 608.

¹⁹ Bird (Bishop) I. L., 1996 (1904), s. 76.

²⁰ W 1891 r. płacili 40 rupii rocznie, a po obniżce 32 rupie („Periodical Accounts...”, vol. I, no. 10, June 1892, s. 529).

W tym wczesnym okresie działań w Lahulu państwo Heyde zajmowali się także uszlachetnianiem miejscowych odmian jabłoni i moreli²¹. Jednakże nie udało mi się ustalić, jakie gatunki wtedy kojarzono i czy tamte prace miały cokolwiek wspólnego z dzisiejszymi odmianami tych drzew owocowych, uprawianymi lokalnie. Podobnie trudno w tej chwili ocenić, czy nowości rolnicze z Kyelongu ekspandowały na dalekie obszary Pendżabu i Azji Centralnej. W czasie pobytu morawian rola Kyelongu jako centrum handlowego, leżącego na tranzytowej trasie przez Lahul do Azji Centralnej, znacznie wzrosła. Z tego powodu osiedliła się w nim nawet grupa kupców hinduskich. Morawskie propozycje nowych upraw znalazły swe odzwierciedlenie w czasie spisu powszechnego z 1891 roku²². Ziemniaki uwzględniono jako najbardziej dochodową kulturę, która przynosiła średnio 75 rupii z hektara, podczas gdy tytoń bądź warzywa tylko 12,50 rupii. Zajmowanie się tymi pracami, poza podniesionymi wyżej aspektami utrzymywania lokalnych chrześcijan, było wyrazem dostosowania się morawian do miejscowego rytmu życia. Z konieczności, kiedy wiosną i latem prowadzono w szkole lekcje dla garstki uczniów, bądź zajęcia w niej ustawały, zajmowano się rolą²³. W sezonie zimowym rozpoczynano działalność szkoły i wznawiano kursy rzemieślnicze.

W 1898 roku, kiedy długoletni rezydent i kierownik misji A.W. Heyde opuścił Kyelong, aktywność rolnicza morawian straciła na impecie, a uprawy nawet zaczęły powoli podupadać. Jeszcze listopadowe zbiory ziemniaków były obfite, ale było to zasługą Heydego, a nie jego następców²⁴. Morawianie zaczęli w swych raportach zaznaczać, że farmy zlokalizowane przy stacjach w Kyelongu i w Poo nie przynoszą już dochodów. Aczkolwiek uważano, że warto kontynuować ich działalność, po raz kolejny okazało się, iż jedynie wytrwała i długoletnia praca poszczególnych misjonarzy przynosi wyniki ekonomiczne i może służyć celom społecznym. Dalsza uprawa pól należących do misji była konieczna, w związku z całkowitą zależnością miejscowych gmin chrześcijańskich od dochodów, które przynosiły. Morawianie ujęli to szczególnie wyraźnie, gdy w początkach XX wieku szybko drożała żywność, powodując dodatkowe ubożenie ludności, w tym członków kongregacji²⁵. Zdarzały się także sezony, w których nie chciano chrześcijanom sprzedawać ziarna zbóż i kukurydzy.

Następnym niebagatelnym problemem, który wpłynął znacząco na koleje morawskich farm, było ich dzierżawienie miejscowym chrześcijanom. Wstępny podział ziemi uprawnej nastąpił w czasie trwania I wojny światowej. Uspokoiło to na pewien czas właśnie między rodzinami lokalnych chrześcijan²⁶. Ustalono warunki

²¹ „The Missionary Reporter...”, New Series, vol. VIII, 1877, s. 56–57.

²² Podają za: „Gazetteer of the Kangra District”, 1994 (1899), s. 43, 46–47.

²³ Tamże, vol. III, no. 33, March 1898, s. 454.

²⁴ Tamże, vol. IV, no. 40, Dec. 1899, s. 211.

²⁵ Tamże, vol. VII, no. 74, June 1908, s. 147.

²⁶ Po przejściu na emeryturę A.W. Heydego chrześcijanie kłócili się o rozdział wody, podział pracy na polach misji, ich wykorzystanie i podział zbiorów. Jego następcy nie mieli dostatecznego autorytetu i przez wiele lat nie potrafili sobie z tą sytuacją poradzić. Niesnaski przybierały nawet formy bijatyk i opuszczania gminy chrześcijańskiej.

dzierżawy i rodziny należące do kongregacji uzyskały dostęp do wysoko wydajnych pól nawadnianych i suchych²⁷. Sporadycznie chrześcijanie wykorzystywali wiedzę i pomoc morawian do poprawy stanu swego posiadania. Zoda²⁸, na przykład, na własny koszt wykonał kanał nawadniający o długości około 2 km i w ten sposób uzyskał możliwość nawadniania dodatkowych pól²⁹, które do tej pory miały o wiele mniejszą wartość użytkową. Inni chrześcijanie od czasu do czasu powracali do kłótni o dostęp do wody. Rozwiązano tę kwestię dopiero poprzez wprowadzenie ścisłego harmonogramu, który precyzyjnie określał godziny korzystania z wody napływającej z lodowca³⁰. Morawianie wciąż mieli nadzieję na szybkie usamodzielnienie się miejscowych chrześcijan, szczególnie że od 1909 roku planowali zamknięcie misji w Kyelongu, ale nie było to możliwe, gdyż w podstawowych sprawach życiowych w dalszym ciągu zależeli oni od misji³¹. Dopiero w 1935 roku założono samorząd użytkowników pól misyjnych (*Farm Committee*), który nadzorował użytkowanie ziemi należącej do misji. Morawianie formalnie dzierżawili swą ziemię, a użytkownicy płacili rocznie symboliczną 1 rupię³². Rdzenni chrześcijanie byli praktycznie właścicielami ziemi, którą uprawiali, ale poprzez dzierżawę misjonarze pozostawiali sobie możliwość kontroli nad gminą³³.

Misjonarze morawscy odnieśli także znaczny sukces w propagowaniu abstynencji od napojów alkoholowych. Nie był to ich oryginalny pomysł, ponieważ takie inicjatywy powstały w Simli już w czasie I wojny światowej, a w dystrykcie Kangra na początku lat 20. W Kyelongu Ruch Trzeźwości (*Temperance Reform Movement*) zapoczątkowano w 1928 roku. Deklaracje o powstrzymywaniu się od spożywania i produkcji alkoholu podpisało w ciągu kilku lat około 200 osób, w tym lokalni możni. Akcja ta miała przede wszystkim przeciwdziałać stałemu ubożeniu społeczności lokalnej i okresowym brakom pożywienia. Obliczano ówczasie, że około 1/3 produkowanego zboża i wielka część owoców przeznaczana jest na

²⁷ „Periodical Accounts...”, vol. X, no. 114, June 1918, s. 206.

²⁸ Zoda był pomocnikiem misjonarzy, a na dodatek kierownikiem lokalnej szkoły rządowej i pisarzem. Był zatem postacią nietuzinkową, a przez lata pracy dla morawian zaoszczędził tyle środków, że mógł sobie pozwolić na kosztowne inwestycje.

²⁹ Tamże, no. 137, June 1929, s. 264.

³⁰ Tamże.

³¹ Ci spośród chrześcijan, którzy najlepiej sobie radzili, obejmowali posady rządowe, nie związane z rolnictwem, a przynależące do nich pola dzierżawili. W ten sposób pozostający w Kyelongu rolnicy nie stanowili grupy postępowej i skłonnej do przeprowadzania zmian w zarządzaniu dobrami misji.

³² Tamże, no. 144, June 1936, s. 9.

³³ Postępowanie morawian pozornie wydaje się sprzeczne. Z jednej bowiem strony zależało im na jak najszybszym usamodzielnieniu się gminy, a z drugiej zatrzymywali formalną kontrolę nad ziemią misji uprawianą od lat przez miejscowych chrześcijan. Powodem takiego postępowania była wielka wartość ziemi. Dla większości lokalnych chrześcijan była ona cenniejsza niż nowa wiara. Morawianie obawiali się, że gdyby na tym etapie oddali ziemię lokalnym wyznawcom, szybko odrzuciliby oni chrześcijaństwo i dochodziłoby do stałych waśni pomiędzy rodzinami.

wytwarzanie napojów alkoholowych³⁴. Misjonarze popierali także prace legislacyjne zmierzające do restrykcyjnego licencjonowania tej produkcji³⁵.

Niska produkcja artykułów rolnych na polach misyjnych w połowie lat 30. ograniczała wśród członków gminy nawet liczbę zawieranych małżeństw³⁶. Morawianie zakładali, że przy wysiłku ze strony lokalnych wyznawców areał rolny można podwoić i nawet potroić zbiory³⁷. W ten sposób dodatkowe dochody mogłyby zapewnić byt nowym rodzinom³⁸. Dwa lata później Rada Kongregacji (*Congregation Council*) zaniechała myśli o jakichkolwiek inwestycjach na terenie Kyelongu. Upadły plany budowy nowego kościoła i dodatkowych kanałów nawadniających³⁹, co w tym drugim przypadku dałoby możliwość osiedlenia się przynajmniej kilku następnym rodzinom chrześcijańskim i użytkowania przez nie dobrej ziemi uprawnej⁴⁰. Ostatnie kilkanaście miesięcy przed ostatecznym zamknięciem stacji w Kyelongu, które miało miejsce w 1940 roku, obfitowało w istotne wydarzenia mające wpływ nawet na dzisiejszą sytuację w regionie. Ze względu na wzrost popularności upraw roślin oleistych kosztem zbożowych pod koniec lat 30. w Lahulu zaczął występować niedostatek zielonej paszy dla zwierząt pociągowych (wołów i dzo⁴¹). Były one niezastąpione w tradycyjnej orce, a ich pogłowie szybko się zmniejszało. Morawianie, próbując temu zaradzić, skonstruowali na swój użytek uprzęż i chomąto dla konia, a także pług koleśny. Na początku mieszkańcy byli bardzo sceptyczni wobec tego sposobu przeprowadzania orki. Kiedy jednak urządzono pokazowe prace na polach należących do misji, na których ziemia była zbyt twarda dla urządzeń ornych stosowanych tradycyjnie, zauważyli, że może to stanowić rozwiązanie lokalnych problemów z orką. Wyniki tej pracy zostały przez świadków uważnie sprawdzone i kilku z nich stwierdziło, że potrafią skopiować urządzenia⁴².

³⁴ „Periodical Accounts...”, no. 139, June 1931, s. 10–11.

³⁵ Oprócz wymiaru ekonomicznego, nadmierne spożywanie alkoholu było poważnym problemem w lokalnych środowiskach. Na tym polu jednak misjonarze mieli bardzo ograniczone możliwości działania. Skuteczniejsze wydawało się postępowanie odgórne, limitujące wytwarzanie.

³⁶ W tym czasie w gminie 17 młodych mężczyzn było w wieku, w którym tradycyjnie zawierano małżeństwa.

³⁷ „Periodical Accounts...”, no. 145, June 1937, s. 9–10.

³⁸ Rynek produktów rolnych był bardzo niestabilny i nie dawał podstaw do tak optymistycznych założeń. Także plany podwojenia areału rolnego stacji pozostawały bardziej w sferze życzeniowej niż realnej. Poza tym, co w tym przypadku ważniejsze, misjonarze od dawna nie pochwalali małżeństw międzywyznaniowych, co przyczyniało gminie wielu kłopotów. Były one koniecznością ze względu na małą liczebność gmin morawskich. Młodzi członkowie kongregacji nie byli jednak na ogół tak utwierdzeni w wierze chrześcijańskiej, by nacisk żony czy też jej rodziców z czasem nie powodował odejścia od chrześcijaństwa.

³⁹ „Periodical Accounts...”, no. 147, June 1939, s. 11.

⁴⁰ Dlatego w 1938 r. w Kyelongu bojkotowano misjonarzy i rdzennych chrześcijan. Tradycjonaliści zależało, by wahający się członkowie ich społeczności nie przyjęli chrześcijaństwa w nadziei otrzymania dobrych pól.

⁴¹ Krzyżówka jaka i krowy.

⁴² „Periodical Accounts...”, no. 148, June 1940, s. 8.

Misjonarze skonstruowali także prosty kołowrotek, który w zamyśle miał być łatwy do własnoręcznego wykonania z pomocą standardowych narzędzi⁴³.

Druga ze stacji morawskich znajdowała się w Poo, Kinnaur. Misjonarze, obecni tam od 1865 roku, zauważali, że miejscowa ludność jest stosunkowo zamożna i ma do dyspozycji żyzną ziemię⁴⁴. Wieś liczyła 70 domostw i populację około 600 osób. Głównym zajęciem mieszkańców było rolnictwo, z uprawą prosa, gryki⁴⁵ i roślin strączkowych. Wokół Poo były sady morelowe (5000 drzew), brzoskwinie i hodowano winorośl⁴⁶. Wzorem Kyelongu morawianie w swoim ogrodzie rozpoczęli uprawę warzyw nieznanych w okolicy: sałaty, rzepy, szpinaku. Próbowali także wprowadzać szlachetne gatunki winorośli. Jednakże na tym etapie, poza uprawą warzyw, misjonarze ograniczali się do właściwego wykorzystania istniejących typów upraw. Rozwinęli natomiast własną hodowlę owiec, jako produkcję uzupełniającą w stosunku do rolnictwa i w tym celu wydzierżawili dodatkową ziemię z przeznaczeniem na pastwiska. Bezpośrednią przyczyną takiej decyzji były bardzo obfite opady śniegu zimą 1893/94 i w konsekwencji liczne lawiny, które zniszczyły 1/4 pól i sadów owocowych⁴⁷. Obróbka wełny dawała odtąd zająć nie tylko miejscowym chrześcijanom, ale i części pozostałych mieszkańców. Część wydzierżawionych w tym czasie terenów, które nie nadawały się pod uprawę, przekształcono w pola tarasowe. W tym celu zatrudniono około 40 osób, w większości spoza gminy chrześcijańskiej. Na tak przygotowanych polach morawianie od wiosny 1894 roku zaczęli uprawiać kukurydzę⁴⁸. Ta nie była całkiem nieznana w Poo, ale ziarno przeważnie importowano z terenów leżących niżej. Klimat Poo okazał się jednak sprzyjający i wzorem misjonarzy wielu mieszkańców zaczęło siał kukurydzę zamiast prosa. Stacja w Poo była także pomocna dla mieszkańców w trudnych chwilach. Częste wiosenne nawroty zimy sprawiały, że zwyczajowe korzystanie z pastwisk letnich było opóźnione i wtedy zwracano się do misjonarzy z prośbami o paszę⁴⁹. Zazwyczaj jej zapasy pozwalały na zaspokojenie tygodniowych potrzeb wsi. Po 30 latach obecności morawian, wciąż jednak zapobiegliwość i racjonalna gospodarka rolna ustępowały tradycyjnym zachowaniom. Na przykład, gdy wiosną 1897 roku wystąpiły obfite opady deszczu, miejscowi rolnicy wraz z miejscowymi chrześcijanami i tak nawadniali swe pola, bo tę czyn-

⁴³ Wpływu tych urządzeń na zmiany w miejscowych sposobach upraw nie udało się stwierdzić. Podczas własnych badań terenowych zarejestrowano użytkowanie pługów kolejnych, które do niedawna były importowane z Chin. Czy zaufanie do tego typu urządzeń miało swój początek w kontaktach z morawianami, nie wiem.

⁴⁴ „The Missionary Reporter...”, New Series, vol. VI, 1875, s. 162–163. W przywołanym artykule błędnie podano, że morawianie wprowadzili na ten teren uprawę winorośli. Była ona tam uprawiana na długo przed przybyciem misjonarzy.

⁴⁵ Najprawdopodobniej odmiany lokalne gryki azjatyckiej (*Fagopyrum esculentum*).

⁴⁶ „Missionsblatt...”, 1868, s. 369; Bray, J., 1992, s. 44.

⁴⁷ „Periodical Accounts...”, vol. II, no. 22, June 1895, s. 512.

⁴⁸ Tamże, vol. II, no. 24, Dec. 1895, s. 608.

⁴⁹ Tamże, vol. III, no. 35, Sept. 1898, s. 530.

ność zwyczajowo wtedy wykonywano. Nie miało dla nich znaczenia, że przeważnie o tej porze roku nie było opadów i wtedy nawadnianie było uzasadnione.

Morawianie pod koniec XIX wieku powiększali stan swego posiadania na terenie wszystkich stacji. W Poo kupiono dodatkowe pole i przeznaczono je, jak pisałem wyżej, pod uprawę kukurydzy⁵⁰. W ówczesnych warunkach koszty dzierżawy były na tyle wysokie, że uprawa takich pól nie była zyskowna. Misjonarzom, co prawda, nie tyle zależało na zysku, ile na możliwości zaoferowania pracy tamtejszym chrześcijanom. Próby wprowadzenia jakichkolwiek zmian w rolnictwie zostały przerwane, ponieważ pod koniec XIX wieku przez kilka lat z rzędu występowały tam nieurodzone. Poo było jedyną stacją misyjną, która nie miała systemu sztucznego nawadniania pól uprawnych⁵¹. Misjonarze, podobnie jak miejscowi rolnicy, uzależnieni byli od opadów naturalnych. Sytuacja wkrótce stała się krytyczna i morawianie utrzymywali chrześcijan i niektórych mieszkańców spoza gminy za pomocą pożyczek pieniężnych. Problem stanowiło nie tylko ziarno siewne, lecz także brak żywności. Wielu rolników decydowało się na sprzedaż swych pól, ale misja nie dysponowała wystarczającymi środkami, ani też nie chciała stać się właścicielem rozległych pól w okolicy.

W tym samym dystrykcie Kinnaur funkcjonowała druga stacja morawska — Chini. Jej wpływ na zmiany w rolnictwie był minimalny, głównie ze względu na krótkotrwałość przedsięwzięcia (1900–1906). Po rozpoczęciu działalności uruchomiono tam szkołę drzew i krzewów owocowych. Zbudowano zbiornik, gromadzący wodę z pobliskiego źródła i dzięki temu na polach należących do misji z powodzeniem zajmowano się uprawą ziemniaków⁵².

Doświadczenia z upraw rolnych w wysokogórskich warunkach Kyelongu stanowiły podstawę działań rolniczych w Ladaku. Stacja w Leh skorzystała z nasion i roślin wyhodowanych w Lahulu. Warunki miejscowe wymagały nawadniania⁵³. Tam, gdzie tylko było to możliwe, sadzono drzewa owocowe, uprawiano warzywa i kukurydzę⁵⁴. Farma w Leh nie miała istotnej wartości użytkowej dla miejscowej kongregacji. Morawianie posiadali zbyt mało ziemi, by z plonów utrzymywać lokalnych chrześcijan. Jej najważniejszą funkcją była edukacja rolnicza i produkcja wspomagająca misjonarzy. Członkowie miejscowej kongregacji przez pierwszych kilka lat korzystali szczególnie z doradztwa doktora Karla Marxa, który oprócz medycyny zajmował się botaniką⁵⁵. Po jego śmierci⁵⁶ ogród misyjny dalej pełnił swą rolę edukacyjną. Morawianie zapoczątkowali w Ladaku uprawę ziemniaków⁵⁷,

⁵⁰ „Periodical Accounts...”, vol. III, no. 35, Sept. 1898, s. 531.

⁵¹ Tamże, vol. IV, no. 40, Dec. 1899, s. 213–214.

⁵² Tamże, vol. IV, no. 49, March 1902, s. 48–49.

⁵³ „The Missionary Reporter...”, New Series, vol. VIII, 1877, s. 148.

⁵⁴ „Periodical Accounts...”, vol. I, no. 7, Sept. 1891, s. 341.

⁵⁵ Bird (Bishop) I. L., 1996 (1904), s. 26.

⁵⁶ Zmarł w 1891 r.

⁵⁷ Bray J., 1981, s. 87.

kukurydzy i niektórych warzyw, jak sałata i rzepa. Zainicjowali, popularny obecnie, zwyczaj kopcowania warzyw korzeniowych na zimę w dołach ziemnych⁵⁸. Druga stacja misyjna w Ladaku, Kalatse, również rozwijała ten rodzaj działalności. W połowie lat 30. dokonano tam pomiarów i ustalono warunki przeprowadzenia kanału nawadniającego, mając na uwadze pomoc w uzyskaniu dodatkowej ziemi ornej dla niektórych z lokalnych chrześcijan, których pozarolnicze źródła utrzymania były bardzo nikle⁵⁹. Jednak pomysł ten został zrealizowany w minimalnej skali. Został wykorzystany dopiero po 1947 roku, w niepodległych już Indiach, przez niechrześcijańskich mieszkańców Kalatse. Podobne projekty inżynierskie morawianie sporządzili dla okolic Leh⁶⁰ i Spituk⁶¹. W obu przypadkach chodziło o rozległe obszary równoległe do Indusu, które bez dostępu do sztucznego nawadniania nie były wydajne rolniczo⁶².

* * *

Morawianie wprowadzili na terenie swych gospodarstw misyjnych żyto i ziemniaki. Prowadzona przez nich dodatkowo popularyzacja tego typu upraw spowodowała największe zmiany w strukturze rolnej na terenie ich działalności. Oprócz tych dwóch podstawowych zmian, rozpowszechnili hodowlę warzyw zielonych, sałaty i szpinaku, a także korzeniowych, marchwi i rzepy. Te zmiany miały zasadnicze znaczenie dla rozwoju miejscowego rolnictwa. Dzięki uprawie ziemniaków w znaczący sposób wzrosła dochodowość lokalnego rolnictwa, a konsekwencje hodowli warzyw są dla omawianego terenu istotne do dzisiaj. Współcześnie bowiem rolnictwo na obszarach górskich jest poważnym dostarczycielem pozasezonowych płodów rolnych na wewnętrzne rynki zbytu.

Misjonarze zapoczątkowali także prace inżynierskie, mające na celu powiększenie areалу objętego sztucznym nawadnianiem. Prace te były kontynuowane po odejściu morawian, a przyczyniły się do rozwoju prywatnego rolnictwa.

Innym kierunkiem zainicjowanym przez morawian było przeciwdziałanie domowej produkcji napojów alkoholowych poprzez propagowanie ruchu trzeźwości

⁵⁸ Najprawdopodobniej pomysł ten pochodził od A.W. Heydego. To on był ekspertem w sprawach rolnych po 30 latach doświadczeń rolniczych w Kyelongu. Za jego namową rozpoczęto np. uprawę kukurydzy w Ladaku. Kopcowanie warzyw było ogólnie znaną metodą w Europie, którą Heyde wprowadził w Lahulu i Ladaku.

⁵⁹ „Periodical Accounts...”, no. 143, June 1935, s. 8.

⁶⁰ Tamże, no. 155, June 1947, s. 16–17.

⁶¹ Bray J., 1985, s. 209.

⁶² Projekty owe powstały w niefortunnym czasie. Z jednej strony niepokoje w Ladaku tuż przed i po odzyskaniu przez Indie niepodległości, z drugiej — F.A. Peter Junior, ich autor, wystąpił z misji morawskiej i rozpoczął służbę w misji kanadyjskiej (*Canadian Mission*), dla której pracował w czasie II wojny światowej. Europejscy morawianie stopniowo ograniczali swą pomoc dla lokalnych gmin, a członkowie miejscowych kongregacji nie mogli sfinansować tak dużego przedsięwzięcia. Pomysł i projekt morawski został jednak w dużej części zrealizowany w latach 60. i 70. przez władze stanu Dżammu i Kaszmir.

i popieranie projektów legislacyjnych, mających na celu licencjonowanie wytwarzania. Problem ten jest aktualny do dziś, a choroba alkoholowa dotyczy znacznego odsetka populacji tzw. obszarów plemiennych Indii (*tribal areas*). Misjonarze rozpoczęli uświadamianie społeczności lokalnych w zakresie strat produktów rolnych przeznaczanych do produkcji alkoholu. Takie inicjatywy wyznaczały istotne kierunki rozwoju społecznego populacji wiejskich.

W ramach kultury materialnej morawianie zapoczątkowali na omawianym obszarze użycie pługa kołowego i kołowrotka. Pług takiego typu jest powszechnie stosowany współcześnie. Natomiast zastąpienie ręcznego przedzenia wełny pracą za pomocą kołowrotka stało się popularne, wydaje się, nie za sprawą morawian, a rozwoju idei *khadi* w Indiach.

Warto zwrócić też uwagę na niebagatelną rolę działań misjonarzy morawskich w upowszechnianiu sadownictwa drzew owocowych. Jest to współcześnie bodajże najważniejszy element kultury rolnej, a dochody z tego sektora równoważą, bądź przewyższają łączne zyski z pozostałych typów upraw⁶³.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia:

Jaeschke Heinrich August, *Diary* (rękopis), za lata 1857–1858, Archiv der Brüder-Unität, Hermhut, Nachlaß von Paul Heyde, nr sygn. NH 1 (kopia mikrofilmowa w posiadaniu autora).

Publikacje:

Beszterda Rafał

2001 *Działalność braci morawskich w północnych Indiach*, „Lud”, t. 85, s. 119–141.

Bird (Bishop) Isabella, L.

1996 (1904) *Among the Tibetans*, Ess Publ., New Delhi.

Bray John

1981 *The Moravian Church in Ladakh: The First Forty Years 1885–1925*, Recent Research on Ladakh, Weltforum Verlag, München–Köln–London, ss. 81–91.

1985 *Christianity in Ladakh: The Moravian Church from 1920 to 1956*, w: Claude Dendaletche (red.), *Acta Biologica Montana, Ladakh, Himalaya Occidental Ethnologie, écologie, Recent research No. 2*, Université de Pau, Pau, ss. 207–220.

1992 *Christian Missionaries on the Tibetan Border: The Moravian Church in Poo (Kinnaur), 1865–1924*, w: *Tibetan Studies, Proceedings of the 5th Se-*

⁶³ Jest to zjawisko wielowątkowe, którego omówienie przekracza ramy tego artykułu. Sytuacja dzisiejsza jest bowiem wypadkową zmian szlaków i środków transportu, ułatwionym dostępem do rynków zbytu. Morawianie z pewnością nie są odpowiedzialni za współczesny wzrost popularności sadownictwa, jednak to za ich przykładem zwrócono uwagę na istotność takich upraw i wysoką wydajność drzew owocowych w warunkach wysokogórskich.

- minar of the International Association of Tibetan Studies, Narita 1989, Narita, s. 369–375.
- Church...*
 2003 Church Missionary Society Archive (www.mundus.ac.uk/cats/44/1215.htm)
- „Gazetteer...”
 1994 „Gazetteer of the Kangra District”, vol. II. Kulu, Lahaul and Spiti.
 1883–1885 Compiled and Published under the Authority of the Punjab Government, Indus Publishing Company, New Delhi.
- „Gazetter...”
 1994 (1899) „Gazetteer of the Kangra District”, parts II to IV, Kulu, Lahul and Spiti.
 1897 Compiled and Published under the Authority of the Punjab Government, Indus Publishing Company, New Delhi.
- Harcourt A.F.P.
 1874 *The Himalayan Districts of Kooloo, Lahoul and Spiti*, Shimla.
- Heyde Gerhard
 1921 *50 Jahre unter Tibetern*, Verlag der Missionsbuchhandlung, Herrnhut.
- Keen Rosemary
 General Guide and Introduction to the (Church Missionary Society), Archive, s. 41–42. (www.adam-matthew-publications.co.uk/GUIDES/G003.htm) and Introduction to (CMS) Archive (www.adam-matthew-publications.co.uk/collect/).
- „The Missionary...”
 1875; 1877 „The Missionary Reporter relating chiefly to the Missions of the United Brethren or Moravians”, London.
- „Missionsblatt...”
 1858; 1868 „Missionsblatt aus der Brüdergemeine”, Herrnhut.
- „Periodical...”
 1874 „Periodical Accounts Relating to the Missions of the Church of the United Brethren, Established Among the Heathen”, Brethren’s Society for the Foreign Missions among the Heathen, London.
- Periodical...
 1891–1892 „Periodical Accounts Relating to the Foreign Missions of the Church of 1894–1895 the United Brethren”. Brethren’s Society for the Foreign Missions.
 1898–1899 among the Heathen, London.
 1902; 1908; 1918
- „Periodical...”
 1929; 1931 „Periodical Accounts Relating to Moravian Missions”, Brethren’s Society for
 1935–1937 the Furtherance of the Gospel among the Heathen, London.
 1939–1940; 1947
- Polskie nazwy...*
 1996 *Polskie nazwy geograficzne świata, cz. II: Europa Wschodnia i Azja*, Państwowa Służba Geodezyjna i Kartograficzna, Główny Geodeta Kraju, Warszawa.
- Rechler Theodor
 1874 *The Moravian Mission in Tibet* (tłum. z „Allgemeine Missions Zeitschrift”), za: „Periodical Accounts...”, Dec. 1874, ss. 227–243.
- Sharma B.R.
 1997 *Himachal Pradesh*, Publication Division, New Delhi.

Rafał Beszterda

CHANGES IN THE TRADITIONAL SYSTEM OF AGRICULTURE TRIGGERED BY MORAVIAN MISSIONARIES IN THE BORDERLAND BETWEEN INDIA AND TIBET (FROM THE MID 19TH CENTURY)

(Summary)

Moravian Brethren inhabited the borderland between India and Tibet since 1853. Over a century of their presence in this area, the European missionaries triggered cultural changes of different duration. This article describes changes in broadly understood agriculture and cultivation.

As part of their activity in the area affected by missionary stations in Kyelong, Lahoul, Poo and Kinnaur, Leh and Ladakh, the Moravians started to grow rye and potatoes, which resulted in significant changes in the traditional structure of the local agriculture. They also popularized growing of green vegetables (lettuce and spinach) and root vegetables (carrots and turnips). These changes were of significant importance for the development of the local agriculture. Potatoes greatly increased the profitability of local agriculture and the consequences of growing vegetables have been significant until today. Today agriculture in the mountainous regions supplies agricultural produce to the internal sale markets.

Moravian missionaries also started engineering work, attempting to introduce artificial irrigation. This work was continued after the missionaries had left the area, and contributed to the development of private farming.

Moravians opposed home production of alcoholic beverages — they promoted sobriety and supported legislative work, which introduced licences for alcohol production. Missionaries started to make the local communities aware of how much agricultural produce is wasted when it is used to make alcohol.

Moravian missionaries introduced a gallows plough and a spinning wheel. A gallows plough is still used today. The popularity of the spinning wheel, which replaced manual wool spinning, should be credited not so much to the missionaries but to the development of the khadi idea in India.

Attention should also be drawn to the role of the Moravian missionaries in popularization of fruit tree farming. Today it is probably the most important element of the agricultural culture and proceeds from this sector balance or exceed total proceeds generated by other types of farming.

K. W. Kielisinski, *Z Kopyczyńiec* (Podole).

